

KIRK BATIR DESTANLAR DAİRESİ: YAPISI, OLUŞUMU, OLAY ÖRGÜSÜ VE TARİHSEL KÖKENİ

Cyclization of the Epics of the Forty Heroes: Structure, Formation, Plot and Historical Origin

Gumru ŞEHİRİYAR*

ÖZ

Kırk Batır destanlar dairesi bir dizi destandan oluşan bir koleksiyondur. Bu koleksiyon aslında kendi içinde üç, bazı kaynaklarda ise dört seri içermektedir. Bu serilerin kendi aralarında bağımsız metinler olmasına rağmen aynı zamanda onların arasında bir bağ mevcuttur. Bu bağ destanlar dairesinde adı geçen bütün batırların atası Edigey'dir. Destanlar dairesi Anşibay Batır ve onun soyu ile başlar. Ondaki sonraki iki destan (Parpariya ve Kuttikiya) Edigey'in atalarından bahsetse de onlar mitolojik metinler olarak algılanmaktadır. Edigey ve onun soyundan gelen kişiler, Orta Çağ Altın Orda ve sonraki Nogay Ordası tarihinin önemli figürleri arasındadır. Büyük çoğunluğunun siyasi arenada aktif rol alması ve sosyo politik olaylardaki merkezi konumları, Edigey ve soyundan gelenleri tarihi figürlerden edebi kahramanlara dönüştürmüştür. Böylece destanlar dairesindeki olaylar, Edigey'in ve neslinin tarihi kahramanlarının yaşam öykülerini anlatır. Serinin tarihle bağlantısı, destan kahramanlarının siyasi arenadaki rolünü ortaya koyar ve tarihsel kroniklerde kaydedilen olayları seriye dâhil ederek destanlara dönüştürür. Bu çalışmanın amacı, *Kırk Batır* destanlar dairesinin yapısını, oluşumunu, olay örgüsünü ve kahramanların tarihle olan ilişkisini belirlemektir. Makale, tarihsel karşılaştırmalı yöntem kullanmaktadır. Burada, Kırk Batır destanlar dairesi ilk kez dört bölüm halinde incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: destanlar dairesi, seri, Kırk Batır, olay örgüsü, Altın Orda.

ABSTRACT

The "Kırk Batır" [heroes] epic circle is a collection of a series of epics. This collection actually contains three series, and in some sources four. Although these series are independent texts among themselves, there is also a connection between them. This connection is Edigey, the ancestor of all the heroes whose names are mentioned in the epic circle. The cycle of epics begins with *Anshibay Batyr* and his descendants. Although the next two epics (Parpariya and Kuttikiya) mention Edigey's ancestors, they are perceived as mythological texts. Edigey and his predecessors,

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Bakü/Azerbaycan. E-posta: nevayi-qumru@rambler.ru. ORCID: 0000-0001-6130-7063.

that is, his descendants, are among the most important figures in the history of the Medieval Golden Horde and the later Nogay Horde. The active role of most of them in the political arena and their central position in socio-political events transformed Edigey and his descendants from historical figures into literary heroes. Thus, the events in the cycle of epics tell the life stories of Edigey and the historical heroes of his generation. The connection of the cycle to history reveals the role of the epic heroes in the political arena and transforms them into epics by incorporating events recorded in historical chronicles into the series. The aim of this study is to determine the structure, formation, plot, and the relationship of the heroes to history within the Forty Heroes epic circle. The article employs a historical comparative method. Here, the Forty Heroes epic circle is examined for the first time in four parts.

Keywords: circle of epics, series, Forty Heroes, plot, Golden Horde.

Giriş

“Kırk Batır” destanlar dairesinin edebi önemi, adından da anlaşılacağı gibi kırka ulaşması ve dünya çapında bir destanlar koleksiyonu haline gelmesidir. Destanlar dairesinin ortaya çıkmasının nedeni aslında tarih sahnesinde yaşanmış olayların sonuna kadar takip edilmesi ihtiyacından kaynaklanmıştır. Bu daire kısmen küçük metinlere dayanmaktadır. Neklyudov, bunların “kesişen bir olay örgüsüyle” bağlantılı olmadığını yazmakta ve buradaki ortak şeylerin “yalnızca destanlar dairesinin karakterleri, olayların mekan ve zamandaki konumu, destansı durum ve destansı çağ” (URL-1) olduğunu belirtmektedir. Ancak bu fikir, örneğin Göroğlu destanının Özbek versiyonunda haklı gösterilebilse de, Kırk Batır destanlar dairesinde “destansı devlet ve destansı dönem” kavramı doğru gösterilmemektedir. Çünkü bu seride yer alan destanların karakterlerinin büyük çoğunluğu tarihi şahsiyetler olup, Orta Asya’da yüzyıllarca hüküm süren Altın Orda ve onun kurulmasında yer alan kişilerin soyundan gelen hanlar, beyler ve savaşçılardır. Destanlar dairesi biyografik ilkelere dayanır ve destansı düşüncenin belirlediği tüm kurallara uymaktadır. Buna rağmen destanlar dairesinin çekirdeğini oluşturan bir olay örgüsü vardır. Bu olay örgüsü esas olarak destanlar dairesine dâhil olan kahramanların hayatıyla ilgili olayların kronolojik bir dizidir. Böylece herhangi bir destan kahramanının ait olduğu soy ağacındaki kişilerle ilgili destan metinleri bir zincir oluşturmaktadır. Bu, hem kahramanın soyağacını hem de o zamanın sosyo-politik durumunu incelemeye yardımcı olmaktadır.

Kazak edebiyatı için geleneksel olan bu seri, anlatıcılara bağlı olarak 29 veya 36 destandan oluşmaktadır. Seri, bir bütün olarak destan geleneği

üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla, dizi içinde ebedi bir döngü ilkesi mevcuttur. Burada destanların olay örgüsü, destansı düzenliliği tam olarak yansıtmaktadır. Yani, seri, içerdiği destanları gelenekten ayırıp yeni kurallar dayatarak kendine tâbi kılmaz. Aksine, geleneği daha muhafazakâr bir şekilde korumaya çalışır. Örneğin, Anşıbay Batır ve Soyu serisinin beşinci bölümünü oluşturan Nuradin destanının sonunda, kahraman (Nuradin) savaştan döner, annesi bir oğlu olduğunu ve ona Musahan adını verdiğini bildirir. Bu, anlatıcının bir sonraki –altıncı– destanın varlığının duyurusudur. Karadön Batır ve Soyu serisinin ikinci halkasını oluşturan Jubaniş Batır destanının sonunda, kahraman (Jubaniş) savaştan döner, annesi ona bir oğlu olduğunu ve ona Süyiniş adını verdiğini söyler. Bu, Er Süyiniş adlı ikinci serinin üçüncü halkasına işaret eder. Ya da Şora Batır destanının sonunda kahramanın (Şora Batır) çocuksuz ortadan kaybolmasıyla anlatıcı, bir soy ağacının, bir halkanın sona erdiğini ve yeni bir soy ağacının başlayacağını dinleyiciye bildirir. Dolayısıyla dizinin şiirsel işlevi, dizide yeni bir bölümün başlangıcını duyurmaktır. Bu sayede anlatıcı, destansı kurgunun doğasına uygun olarak, dinleyicinin ilgisini sürekli canlı tutar. Özellikle belirtmek isteriz ki, bu seride yer alan destanlar Altın Orda döneminde yaşanan olayları anlatmaktadır ve buradaki destanlar da aynı dönemde oluşturulmuştur. Çünkü İbn Arabşah, “Edigey’in hayattayken kendisi hakkında anlatılan destanı dinlediğini” (Tizzenhauzen, 1884: 564) yazar.

Kırk Batır Destanlar Dairesi: Yapısı ve Oluşumu

Destanlar dairesinin büyüklüğü ne olursa olsun, hangi dönemde oluştuğuna bakılmaksızın içerisinde ana bağ sayılabilecek bir halka vardır. Mesela bu, Göroğlu destanının Özbek ve Türkmen versiyonlarında Göroğlu, Kırgız destanı Manas’ta Manas, Karakalpak destanı Tulumbi’de Tulumbi’dir. Bilindiği üzere Göroğlu destanının Özbek ve Türkmen versiyonlarının oluşturduğu dairede Göroğlu’nun soyağacı yer almaktadır: Göroğlu’nun oğlu Övez, torunu Nurali ve torununun oğlu Cihangir. *Manas* destanında ise Manas’ın oğulları olan Semetey ve Seytek’e ait olan destanlar daire oluşturmuştur. “Arap alfabesiyle yazılmış Tulumbi destanının” (Bahadırova, 2011: 20) devamı ise Tulumbi’nin oğlu Nuradin’le ilgili destandır. Orta Asya destanlarına özgü olan bu tür destanlar dairesinin sayısı artırılabilir. Kırk Batır ile ilgili destanlar dairesi de bu türdendir. Kırk Batır’la ilgili destanlar dairesi kendi içinde başka bağımsız serileri de içermektedir: 1. Anşıbay Batır ve Soyu; 2. Karadön Batır ve Soyu; 3. Farklı batırlarla ilgili jırlar. Bazı kaynaklarda (Sengirbayev, 2007: 17) soy ağacını daha geniş bir şekilde incelemek ve araştırmak amacıyla bu destanlar dört kısma ayrılır: 1. *Anşıbay Batır ve Soyu*: Buraya dâhil olan des-

tanların özel bağı Edigey'dir. Zira Edigey bu destanlar dairesinin tümünün, yani Kırk Batır'la ana bağı görülmektedir. Bu seriye dâhil olan destanlar şunlardır: Anşıbay Batır, Baba Tükü Şaştı Aziz, Parpariya, Kuttıkıya, Edigey, Nurdin, Musahan, Orak, Mamay, Karasay, Kazı. 2. *Karadön Batır ve Soyu*: Buraya dâhil olan destanların özel bağı Şora Batır'dır. Bu seriye dâhil olan destanlar şunlardır: Karadön Batır, Jubanış, Suyniş, Er Begus, Kögis, Tama Batır, Tana Batır, Narık Batır, Şora Batır, Kulınşak Batır. 3. *Kıdırbay Batır ve Soyu*: Kırk Batır destanlar dairesi dört bölümde incelenebilir. Buraya dâhil olan destanların özel bağı Koblandı Batır'dır. Bu seriye dâhil olan destanlar şunlardır: Koblandı Batır, Şıntasulı Törehan, Emet Batır, Alav Batır, Kökşe Batır-Kosay Batır. 4. *Farklı batırlarla ilgili jırlar*: Buraya dâhil olan destanların sayısı çelişkilidir. Altın Orda döneminde oluşan tüm kahramanlık destanları anlatıcı-jıravlardan derlenen destanlar olup bu seride yer alan destanlar şunlardır: Asan Kaygı, Abat Batır, Togan Batır, Kargaboylu Kartugan Batır, Akjonasulı Er Kenes, Manaşı Batır, Manaşıulı Tuyakbay Batır, Aysaulı Ahmet, Janbırşılı Telagıs.

Bu destanlar, Kırım Yarımadası'ndan Altay Dağları'na kadar yaşayan Türklerin 14.-18. yüzyıllarına ait tarihî-şiiresel bir kroniktir. *Kırk Batır* destanlar dairesinde yer alan destanlardan bazıları ilk olarak 1964 yılında *Batırlar Jırı* antolojisinin üçüncü cildinde, daha sonra 1977 yılında *Aksavit Antolojisi*'nin ikinci cildinde yayımlanmıştır. 1989 yılında yayımlanan *Batırlar Jırı Antolojisi*'nin beşinci cildinde "Anşıbay Batır ve Soyu ile Karadön Batır ve Soyu" olmak üzere yalnızca tek bir bölüm yayımlanmıştır. Dizinin tamamı 2005 yılında Kültürel Miras ulusal programı çerçevesinde *Kırım'ın Kırk Batır*ı başlığıyla yayımlanmıştır. Aynı zamanda 2004-2013 yıllarında M. O. Auezov adına Edebiyat ve Sanat Enstitüsü bu program çerçevesinde 100 ciltlik Kazak folkloru *Babalar sözü* koleksiyonunu yayımlamış olup, dairedeki destanlar da burada yer almaktadır. 2007 yılında Türkmen ve Arıkan tarafından Türkçeye çevrilmiş *Kazak Destanları*'nin dördüncü cildi Kırım'ın Kırk Batır'ına ayrılmıştır. Dizide yer alan destanların tamamı burada olmasa da büyük bir kısmına yer verilmiştir.

Zhirmunsky ve Sikaliyev bu destanlar dairesini sistematik olarak araştırmış bilim insanları arasında yer almıştır. Zhirmunsky'nin *Halk Kahramanlık Destanı* (1962) ve *Türk Kahramanlık Destanı* (1974) isimli çalışmalarında Anşıbay Batır ve Soyu'na ait olan destanlarla ilgili kapsamlı araştırmalar yürütmüştür. Sikaliyev *Nogay Kahramanlık Destanı* (1994) ve *Nogay Kahramanlık Destanında Toplum ve Kahraman* (1980) isimli çalışmalarında Edigey, Orak ile Mamay, Musahan, Narık, Şora Batır, Koblandı Batır gibi destan-

ları araştırmalarına dâhil etmiştir. Onlarla birlikte Radlov, Potanin, Valikhannov, Khangeldin¹ çalışmalar yapmışlardır.

Hakimjanova 1942 yılında Karasay-Kazı (673 yaprak, 8 defter), Karadön Batır (330 yaprak, 1 defter), Jubaniş (330 yaprak, 1 defter) ve Süyiniş (673 yaprak, 3 defter) destanlarını kayda almış olup bu destanlar Kazak Bilimler Akademisi M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü El Yazmaları Fonu'nda muhafaza edilmektedir. Daha sonraki yıllarda Er Begis (667 yaprak, 9 defter), Tegis, Kögis (667 yaprak, 8 defter), Tama (667 yaprak, 7 defter), Tana (667 yaprak, 6 defter) ve Narik (667 yaprak, 5 defter) destanlarını derleyerek Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Nadir Kitaplar ve El Yazmaları Fonu'na bağışlamıştır. Konıratbayev'in 1948'de "Murin Akın Tarafından Seslendirilen Kırım'ın Kırk Batır" isimli makalesi yayımlanmıştır. *Destanlar ve Anlatıcıları* (1975), *Kazak Destanları ve Türkoloji* (1987) ve *Kazak Halk Bilimi Tarihi* (1991) adlı eserlerinde de Kırk Batır serisinde yer alan destanları ele almıştır. Ayrıca Parpariya, Orak ve Mamay, Er Kokşe, Koblandı Batır ve diğer destanları derleyip yayımlamıştır. Gabdullin ve Sidikov, birlikte 1972'de *Kazak Halkının Kahramanlık Destanları* başlıklı bir monografi yayımladılar. Bu eserde Edigey, Orak ve Mamay, Karasay ve Kaz, Şora Batır ve Koblandı Batır gibi kahramanlık destanları yer almıştır. Sadırbayev 1965'te *Kazak Destanlarının Daireleşmesinin Bazı Sorunları* başlıklı tez yazdı ve araştırmalarına yalnızca Karadön Batır ve Soyu ile ilgili destanları dâhil etti. Diğer bilim insanları da dairede yer alan destanları farklı yönlerde (destanların derlenmesi ve yayınlanması, şiirsel özellikleri, dil sorunları, tarihî yönleri vb. konularla ilgili) araştırmalar yapmışlardır. Trepavlov, Kırk Batır destanlar dairesini Şecere adı ile sunmaktadır. Kronolojik açıdan serinin dördüncü destanı olmasına rağmen Edigey destanını ilk halka olarak adlandırır (Trepavlov, 2016: 24). A. Karatayev bu serinin başında haklı olarak Batırların Atası Anşıbay'ı (URL-2) görmektedir. Aslında Anşıbay destanı serinin ilk halkası olmasına rağmen arka planda duran edilgen bir destandır. Kendisinden sonra gelen Parpariya ve Kuttikiya destanları çok yaygın olmayan, neredeyse dinleyicisi ve varyantları olmayan destanlardır. Yani onlar bu destanlar dairesi dışında mevcut değildir. Destanlar dairesi sayesinde bu destanlar bağımsızlaşmış ve dairenin bir halkası haline gelmiştir. Dördüncü halkayı oluşturan Edigey ise onlarca varyantı bulunan ve Orta Asya'da oldukça etkin olan bir destandır.

¹ Kuttıkaya ve Er Kosay destanlarını ilk defa 1942 yılında yazıya geçirmiştir. Bu el yazması, Kazakistan Merkez Bilim Kütüphanesi Nadir Kitaplar ve El Yazmaları Koleksiyonu'nda (830 yaprak) muhafaza edilmektedir. 1941'de Karasay ve Kazı destanını (363 sayfa, 2 defter) kaleme almıştır.

Kendisinden sonra gelen destanlar da en az Edigey kadar geniş bir dinleyici kitlesine sahip olan destanlardır. Örneğin Musahan, Orak ve Mamay, Karasay ve Kazi, Şora Batır, Koblandı Batır vb. Edigey bu serinin zirvesinde duran destandır (Şehriyar, 2024: 32). Çünkü destanlar dairesi onun şeceresine göre oluşturulmuştur.

Destanlar dairesinin ana temasının Edigey destanı olması pek de şaşırtıcı değildir. Çünkü Edigey'den önceki destanların kahramanları mitolojik karakterlerdir. Edigey'in kendisi tarihi bir kişiliğe sahiptir. Nogay Ordası'nın zengin tarihinin yazılmasındaki rolü paha biçilemezdir. 1352 yılında doğan Edigey hakkında hemen hemen tüm antik kroniklerde detaylı bilgiler verilmektedir. Ünlü Arap tarihçisi İbn Arabşah onun hakkında "esmer, sarı saçlı, güçlü vücut yapısına sahip, cesur, heybetli görünüşlü, zeki, cömert, hoş bir gülümsemeye sahip, kurnaz, âlimleri ve eğitilmiş insanları seven" (Tizenhauzen, 1884: 473-474) olduğunu söyler. Tatar folklorcusu F. Urmançı, destan metnine atıfta bulunarak onu "çoban, avcı, jirçı, batır, savaşçı, devlet adamı" (2015: 254) olarak tanımlamıştır. Edigey'den neredeyse tüm eski Rus kroniklerinde bahsedilmektedir. Nikonov tarihçesinde ondan "tüm Orda'nın büyük knyazı, cesur, katı, iyimsel" (Ruskaya Letopis, 1788: 281) bir erkek olarak bahsedilmektedir. Aynı zamanda amacına ulaşmak için her türlü sinsi ve kanlı olayı gerçekleştirebilecek bir "hileci ve dolandırıcıdır" (Ruskaya Letopis, 1788: 206). Bartold, *Edigey'in Babası* eserinde Edigey'i ideal bir kahraman yapmaz, bunun yerine karakterinin ana özelliğinin sadakatsizlik ve ihanet olduğunu yazar: "Toktamış uğruna Urus Han'ı terk ederek babasıyla tüm bağlarını kesen Edigey, daha sonra Toktamış'a ihanet etti ve 1391'de Teymur Han'ın tarafına geçti" (1927: 21). Sonradan Edigey Teymur Han'a da ihanet etmiştir. Ancak bu ihanetlerle ilgili bilgiler arasında İspanyol diplomat ve gezgin Ruy Gonzáles de Clavijo'nun notları daha az önemli değildir. O, "Tatar İmparatoru Toktamış ile Teymur Bey'in barıştığını ve birlikte Edigey'i kandırmaya çalıştıklarını" (Clavijo, 2003: 243; Lyangle, 2003: 124) yazmaktadır. Ruy Gonzáles de Clavijo, 1402 yılında Papalık'ın özel emri ile Timur'un sarayına elçi olarak gönderilmiştir.

M. Gabdullin, *Kazak Kahramanlık Destanlarının Milli Niteliği Konuları* eserinde, Edigey, Orak ve Mamay, Karasay ve Kazi, Şora Batır destanlarında anlatılan Kazak halkının, özellikle Kazak hanlıklarının oluşumunu anlatan bir dönemde yaşanan olaylar üzerinde durmak istemediğini söyler. Gabdullin, bu eserlerin feodal hanlıklar ortamında şekillendiğini, aynı zamanda Edigey ve onun soyundan gelenlerin döktüğü kan ve saldırganlıklarının da buraya yansıldığını belirterek, "gösterilen destansı eserlerin ana kahraman-

ları bir işgalci, komşu ülkeleri yağmalayan bir soyguncu ve halka vahşice kötü davranan bir kişi rolünde görülüyor” (1943: 118) yazmaktadır. Burada bir not düşerek destanlar dairesinde yer alan tüm destanlarda kahramanın Kalmuk ülkesine ve Kızılbaşların evine saldırdığını, düşmanı kılıçtan geçirdiğini ve elde ettiği ganimetleri Nogay halkına dağıttığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla M. Gabdullin Edigey ve torunlarıyla ilgili bu çalışmaları halkın aleyhine değerlendirmekte ve “bu konuda herhangi bir yorum yapmaya gerek duymadığını” (1943: 118) yazmaktadır. Bu durumun aslında halkın düşmana karşı acımasız davranarak nefsi müdafaa şeklinde folklor örnekleri oluşturmasının bir yansımasıdır. Bu konuda da çağın gerekleri göz ardı edilemez. Çünkü destanlar dairesinin yazıya alındığı Sovyet rejiminin o zamanki kanunlarına göre kahramanlık destanlarının toplanması, araştırılması ve yayımlanması yasaktı. Orta Çağ destan geleneğinden doğan temalar dönüşü, aslında böyle kişiliğe sahip olan birinin ailesiyle birlikte bir dizi destan yaratılmasına da yol açabilir. D. DeWeese haklı olarak *Kırk Batır* destanlar dairesinin “Nogay Ordası’nın birliği ve meşruiyeti görüşünü somutlaştırdığını” (1994: 564) yazmaktadır. Çünkü bu destanların oluşturduğu dizi bir bütün olarak baştan sona Orda’nın içindeki çatışmaları ve yabancılarla savaşları anlatmaktadır.

Kırk Batır Destanlar Dairesinin Olay Örgüsü ve Tarihsel Kökenleri

Araştırmacılar bu destanlar dairesinin 14. yüzyılda oluştuğuna inanmaktadır. Bu, Edigey’in tarih sahnesine aktif olarak katıldığı döneme denk gelmektedir. Bilindiği üzere o, Nogay Ordası’nın kurucusu, Beyaz Orda’nın emiridir ve aslen Mangit kabilesindedir. Toktamış Han’a karşı savaşmış ve 1397’de Kızıl Orda’nın lideri olmuştur. 1399’da Litvanya prensi Vitovt ve Toktamış’ın birleşik ordusunu Vorskla Nehri kıyısında yenmiştir. Her ne kadar Ruslar utanç verici bir savaş olarak nitelendirerek bunun hakkında konuşmayı reddetse de, bu savaşın tüm detayları eski Rus kroniklerinde geniş bir şekilde anlatılmaktadır (Polnoye Sobraniye, X, 1885; Polnoye Sobraniye, II, 1845; Polnoye Sobraniye, XV, 1922). Aynı yıldan itibaren Edigey, Altın Orda’nın fiili başkanıydı. O zamanlar tüm eski Cuci uluslarını birleştirmekteydi. 1406’da Toktamış’ı öldürdü, 1408’de Rus topraklarına saldırarak Moskova dâhil birçok şehri yerle bir etti.

Destanlar dairesinde yer alan Şora Batır, Musahan, Karasay ve Kazı, Orak ve Mamay, İsmayıl, Adil Sultan, Asan Kaygı, Er Kökşe, Er Begis, Tama, Tana, Narik, Törehan vb. bu gibi kahramanlık destanları tarihi kişilikleri olan batırlara atanmıştır. Büyük bir tarihi dönemi içine alan destanlar dairesi Orta Asya’nın Orta Çağ tarihinin öğrenilmesi için eşsiz bir kaynaktır. Destanların ken-

dilerine özgü bir olay örgüsüne sahip olup kahramanlarının hemen hemen hepsi Kalmık veya Kızılbaş ordusuyla savaşmış ve zaferle geri dönmüşlerdir. Destanların hepsinde kahramanlara onların ervahları, ataları yardım eder, bir destanın kahramanı kendinden önceki kahramanların yani atalarının ruhdan yardım ister, zaferle geri döndükleri zaman ele geçirdikleri ganimeti kendi halklarına, yani Nogay halkına dağıtırlar. Aslında olay örgüsünün genel olarak kahramanı Nogay halkıdır. Bunun psikolojik bir olgu olduğu düşünülmektedir: İnsanlar kendilerini en çok yaralayan olayı çok iyi hatırlar ve kendilerini yaşadıkları bu olayda kahraman olarak görmek isterler. Öte yandan, halk, yaşadığı zaman ve mekân içinde bazı zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sırada kahraman olacak kişi halkın kurtuluşu için kendini öne çıkarmış, gücüne ve zekasına güvenerek bu zorlukları ortadan kaldırmıştır.

Bu destanların arasında bir tek İsmayıl destanı daha önce anlattıklarımızı desteklememektedir. Bu destanın olay örgüsü halkın bağımsızlığı için çarpışan bir kahramanı anlatmaz. Burada destansı anlatım kendi kanından olan bütün erkekleri öldürüp tahta sahip olan İsmayıl'ı kahraman yapmaz. Örneğin Orak ve Mamay destanda Orak'ın ölümünde kardeşi İsmayıl ve Mamay'ın hanımı Kızılbaş Hanı'nın kızı Ak-bişek'in de rolü görülmektedir. Yahut İsmayıl destanında onun bütün kardeşlerini ve onların oğullarını öldürüp tahta sahip olmasını anlatır. Bu, destanlar dairesindeki oğlun kendi kan bağı olanlara özel bir zulümle ve acımasızca davrandığı tek destandır. Destanın sonunda İsmayıl'ın Musahan'ın yurdunda hayatta kalan tek erkek olduğu ve tahta geçtiği gösterilmektedir. Orak'ın karısı, İsmayıl'ın kocası dâhil kendi neslindeki tüm erkekleri öldürdüğünü bilir ama korkusundan sesini çıkarmaz ve böylesine kana susamış bir düşmanın elinden kaçmak için henüz küçük olan iki oğlunu -Karasay'ı ve Kazı'yı- alıp gizlice babasının yanına koşar. İsmayıl'ın yönetimi altında Nogayların zor günleri başlamıştır (Zhir-munsky, 1974: 400-402). Destanlar dairesinde adı İsmayıl şeklinde geçen kahraman olumlu simge değildir. Gerçi onun adı destanlar dairesine ait olan destanlarda çoğu kez anılmamaktadır (Orak ve Mamay, Karasay ve Kazı, İsmayıl destanlarından hariç onun adı başka bir yerde anılmaz).

Destanlar dairesinde yer alan destanların olay örgüsü de destansı anlatımın düzenliliğini tam olarak yansıtmaktadır. Yani destansı anlatım dairesine dâhil ettiği destanları gelenekten ayırıp yeni kurallar dayatmaz. Tam tersine daha muhafazakâr bir şekilde geleneği korumaya çalışır. Böylece *Anşibay Batır ve Soyu* serisinin beşinci halkası olan Nuradin destanının sonunda kahraman (Nuradin) savaştan döndüğünde annesi ona bir oğlunun dünyaya geldiğini ve ona Musahan adını verdiğini söylemektedir. Bu, anlatı-

cının dinleyiciye bir sonraki altıncı destanın varlığını haber vermektir. *Kara-dön Batır ve Soy* serisinin ikinci halkası olan Jubaniş Batır destanının sonunda kahraman (Jubaniş) savaştan döner ve annesi onun Suyiniş adını verdiği bir oğlunun olduğunu bildirir. Bu, *Er Suyiniş* adlı ikinci dizinin üçüncü bölümünün olduğunu göstermektedir.

Bildiğimiz gibi birçok destanda metnin başında kahramanın doğuşu törenle gösterilir. O çocuk babasız doğsa bile yine aynı törenle destan dinleyicisinin karşısına çıkarılmaktadır. Destanlar dairesinde yer alan destanların birçoğunun yapısında da görüldüğü gibi bu, genellikle destanın sonunda ve törensiz olarak gösterilmektedir. Bu tesadüfi değildir. Öncelikle destanlar dairesinin sadece kahramanı değil, onun soyundan gelenlerin cesaretlerini de anlattığı için her birinin nasıl doğduğu üzerinde durmasına gerek yoktur. Bu hem anlatıcı hem de dinleyiciler için gereksiz bir zaman kaybı olacaktır. İkincisi, “bu tür tekrarlar epik ve olay örgüsü zamanının algılanmasına karmaşıklık katacaktır” (Bayat, 2016: 440). Olay örgüsü zamanının bağlantısı aynı zamanda olayların bir sonraki anlatımına kolayca geçmeye yardımcı olur.

Sonuç

Kırk Batır destanlar dairesinin kapsadığı destansı dönemde adı geçen birçok kişi ve yer tarihsel kaynaklara dayanmaktadır. Serideki kahramanların kişilikleri ve yaşam tarzları, yaşadıkları dönemin sosyo-politik olayları, destanların, efsanelerin ve masalların oluşmasına yol açmıştır. Bu kahramanlar yalnızca halk tarafından mitolojiye dönüştürülmüş kutsallaştırılmış kahramanlar değil, aynı zamanda sıradan insanlardan komutan ve yönetici pozisyonlarına yükselen tarihi figürlerdir. *Kırk Batır* destanlar dairesi, kahramanların yaşamlarını şiirsel bir dille anlatan bir dizi destansı metindir. Sonuç olarak, dizide yer alan 36 destanın her birinin, kendisinden önce gelen metne bir şekilde zincirleme olarak bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Bir destanın sonunda “kahramanın bir oğlu vardı, adını filan koydular” ifadesi yer alır ve bu, başka bir destan metniyle köprü kurar. Destanın sonunda kahramanın çocuğu olmazsa, destanlar dairesi sona erer ve yeni bir nesil başlar. Ancak bu kollar, çeşitli bağlar aracılığıyla Edigey ve onun soyundan gelenlere bağlanır. Dolayısıyla bu olay aynı zamanda dizinin yapısının da, oluşumunun da temelini oluşturur.

Kaynakça

Bahadırova, S. (2011). “‘Ediqe’ Jırının Karakalpak Nüskaları”. *Er Edige Jene Altın Orda memleketi túsındaǵı biler institutınının manızdılıǵı attı Kazaks-*

- tan Respublikası Teuelsizdiqinin 20 jıldıǵına jene A.Yasauı Unversitetinin jirma jıldık merkesine oray ötken xalıkaralık ğilimi-teoriyalık konferensiya jınaǵı.* (Türkistan, 2011). Turan Baspası, 41-45.
- Bartold, Vasili V. (1927). "Otets Edigeya". *İzvestiya Tavriçeskovo Obşestva İstorii, Arheologii, Etnoqrafii*, C. I., 58: 18-23.
- Bayat, E. (2016). "Neobicnoye pojdeniye epiceskovo geroya v tyurko-mongolskom epose". *Mejdnorodnyj jurnal Prikladnih i fundamentalnih issledovaniy*, 9: 438-441.
- Clavijo, R. Gonzales (2003). *İstoriya velikovo Tamerlana, Vlastelin Yevrazii Tamerlan*. Almatı TOO İzdatelskiy Dom Koçevniki.
- DeWeese, Devin (1994). *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania State University Press.
- Gabdullin, M. (1943). *Problemi narodnosti kazaxskovo geroičeskovo eposa*. Alma-Ata Mekteb.
- Lyangle, L. (2003). *Jizn Timura. Vlastelin Yevrazii*. Almatı TOO İzdatelskiy Dom Koçevniki.
- Polnoye Sobraniye Ruskih Letopisey* (1845). II tom, III. İpatiyevskaya Letopisniy. Sanktpeterburq, İzdannoye po Visocayşemu Povelenyu, Arheoqrafiçeskoyu komissieyu v tipografii Eduarda Pratsa.
- Polnoye Sobraniye Ruskih Letopisey* (1885). X tom, VIII. Letopisniy sbornik imeniyemiy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu letopisyu. Sanktpeterburq, İzdannoye po Visocayşemu Povelenyu, Arheoqrafiçeskoyu komissieyu.
- Polnoye Sobraniye Ruskih Letopisey* (1922). Roogojskoy Letopisets, XV tom, Petrograd. İzdavayemoye Gosudarstvennoyu Arheoqrafiçeskoyu komissieyu Rossiyskoy Akademii Nauk.
- Ruskaya Letopis po Nikonovu Spisku / İzdaniya pod smotreniyem İmperatorskoy Akademii Nauk. Çast IV, do 1407 qoda. V Sanktpeterburq, pri İmperatorskoy Akademii Nauk, 1788 qoda. - 318 c.*
- Sengirbayev, Murin J. (2007). *Kazak Destanları IV: Kırımın Kırk Batırı*. Akt. Fikret Türkmen ve Metin Arıkan. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şehriyar, Gumru (2024) *Türk Halklarının Destan Yaradıcılıǵında "Edigey"*. Elm ve Tehsil.
- Tizenhauzen, V. G. (1884). *Sbornik materialov, otnosyaşisya k istorii Zolotoy Ordı*. İzvleçeniye iz soçineniy arabskih. Sankt-Peterburq. T. I.

- Trepavlov, V. V. (2016). *İstoriya Nogayskoy Ordı*. Kazan: İzdatelskiy dom “Kazanskaya nedvijimost”.
- URL-1: Neklyudov, S. Tipologiya qeroiçeskovıy eposa. https://ruthenia.ru/folklore/LS_nekludov2.htm (Erişim: 10.10.2025).
- URL-2: Karatayev, A. Kırımın Kırık Batırı. https://vk.com/wall-38304529_307924 (Erişim: 10.02.2025).
- Urmançe, F. (2015). *Tyurkskiy qeroiçeskiy epos*. Kazan: İnstituta yazıka, literaturı i iskustva.
- Zhirmunsky, V. (1974). *Tyurkskiy geroiçeskiy epos*. Leningrad: İzdatelstvo “Nauka” Leningradskoye otdeleniye.

“COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Teşekkür: Makalenin araştırılmasında yol gösteren danışmanım Prof. Dr. Efzeleddin Esker’e teşekkür ederim.

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

The following statements are made in the framework of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Acknowledgements: I would like to thank my advisor, Prof. Dr. Efzeleddin Esker, for guiding me in the research of this article.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.

Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship, or publication of this article.